

**ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ РИЗИКИ У СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ:
СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Розглянуті різні підходи до означення поняття економічний та екологічний ризику, проведено аналіз різноманітних поглядів щодо поняття екологічного та економічного ризику, визначені і обґрунтовані взаємозв'язки між цими категоріями в контексті сучасних соціальних проблем

Постановка проблеми. Поняття ризик було введене в українську наукову думку відносно недавно (1998 р.), однак наразі це є окремим науковим напрямом, який вивчає виникнення ризиків при проведенні економічної діяльності та способи і методи управління процесами, що пов'язані із цим явищем. Вивчення цього явища в сучасних економічних умовах набуває все більшого значення, оскільки, в будь-якій галузі економіки воно має свої особливості, які і зумовлюють певну специфіку їх прояву.

Поняття "ризик", так само як і поняття його властивостей та елементів, а також співвідношення об'єктивних і суб'єктивних сторін у його визначенні, в сучасній науковій літературі мають досить широке тлумачення [4, с. 29]. Різноманітність думок про сутність ризику пояснюється, зокрема, багатоаспектністю та багатогранністю сприйняття цього явища. Особливої актуальності ці питання набувають за умов глобалізації економічних процесів.

Існує велика кількість різноманітних підходів до визначення категорії "ризик". Даючи визначення, ніхто досить чітко не дає відповідь на запитання: що ж таке ризик? Окрім того, оскільки дане поняття розглядається у різних галузях, за різних умов та по відношенню до різних проявів суспільно-економічної діяльності, існує велика кількість окремих визначень, що описують вузькоспеціалізовані поняття. Це, в свою чергу, часто призводить до виникнення великого числа тлумачень, які, частіше всього, перетинаються між собою, і часто, при дотриманні критеріїв визначення у реальних умовах, призводять до погіршення стану в інших сумісних сферах. Гарним прикладом тут може бути поняття економічного ризику та економічної доцільності у чистому вигляді, при дотриманні яких однозначно страждають екологічна та соціальна сфери суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Системні дослідження з питань ризикованості знайшли відображення у працях зарубіжних та вітчизняних науковців. А. Сміт, А. Пігу, А. Маршалл, Дж. Мілль, Й. Шумпетер, У. Сеніор, Ф. Найт розв'язували питання взаємозв'язку підприємницької діяльності та ризику і вирішували базові проблеми даного зв'язку. Українські ризикологи Г.І. Великоivanenko, І.Ф. Шатарська, Н.В. Демчук, О.С. Компаніченко, П.І. Верчено на чолі з В.В. Вітлінським досліджують теоретичні аспекти ризикології. Їм належить об'єктивно-суб'єктивний підхід до категорії економічного ризику. Значний внесок у дослідження екологічного ризику зробили А. Рагозін, Дж. Фіксел, Е. Мушик, Є. Дзекцер, П. Мюлер, У. Роуї. Ці науковці трактують поняття ризик як "ризик через загрозу".

Історичне протікання поняття ризику засвідчує його широке поширення в науці. На стадії свого зародження ризик розглядався лише в окремій сфері діяльності і вивчався незначною групою наук. Наразі ризик має місце при прийнятті рішень майже в усіх галузях науки. На нашу думку, це і виявляє глобальний характер

ризиків. У зв'язку з глобалізацією поширення економіки і масштабними використаннями природних ресурсів все більшої актуальності набуває взаємозв'язок економічного та екологічного ризиків та їх вплив на соціальну сферу.

Тому тематикою нашого дослідження є аналіз і узагальнення різних підходів до визначення понять економічний та екологічний ризику, їх взаємозв'язок. Це дасть змогу повніше розкрити суть цих категорій і, в свою чергу, сприятиме більш точному усвідомленню поняття джерел виникнення ризику, методів їх оцінки, полегшить управління даними процесами.

Об'єкт дослідження. Поняття економічного та екологічного ризиків та соціальний аспект у їх взаємозв'язках за сучасних економічних умов.

Завдання дослідження. Проаналізувати існуючі поняття економічного та екологічного ризиків та визначити взаємозв'язки між цими категоріями з точки зору соціальної складової.

Мета дослідження. На базі проведеного аналізу різноманітних поглядів щодо поняття екологічного та економічного ризиків, встановити та обґрунтувати взаємозв'язки між цими категоріями та визначити їх вплив на соціальну сферу.

Методологічною основою дослідження були загальні і спеціальні методи наукового пізнання процесів та явищ. У ході наукового дослідження були використані методи історичного та термінологічного аналізу, метод операціоналізації понять, абстрактно-логічний метод (зокрема аналіз та синтез), за допомогою яких здійснено уточнення понять екологічного та економічного ризиків.

Результати досліджень. Вважається, що термін "ризик" – грецького походження від слів *ridsikon, ridsa* – "стрімчак, скеля" і пов'язується, у першу чергу, з появою небезпеки або непевності в будь-якій сфері господарської діяльності та суспільно-економічного життя [12, 11, с. 100].

Вперше, на думку науковців (Клапків М.С.) [10], визначення поняття "ризик" з точки зору математики сформульовано німецьким математиком Йоганом Ніколасом Тетенсом (XVIII ст.). Так було започатковано основи ризикології. Згодом польський професор Вітольд Варколло термін "ризик" із страхової теорії (кінець XIX – початок XX ст.) переніс в економічну теорію. У даній галузі знань поняття використовувались як основа виникнення права на одержання прибутку, а інколи як чинника виробництва.

Зв'язок підприємницької діяльності з ризиком та вирішення базових питань цього взаємозв'язку були розглянуті у працях визначних зарубіжних економістів. Так А. Сміт вважав, що підприємець і його роль в економіці – реалізатори комерційних ризикованих ідей. Дж. Мілль, У. Сенсор виділили в структурі прибутку частину, що слугувала відшкодуванням можливого ризику, пов'язаного з підприємницькою діяльністю. Відомі економісти А. Маршалл, А. Пігу в основу своєї праці поклали тезу: у своїй діяльності підприємці

мають керуватися двома критеріями – розміром очікуваного прибутку та величиною його коливання. Найбільшим внеском у той час в теорію ризику були праці Ф. Найта. Він провів аналіз даної проблеми і охарактеризував прибуток як компенсацію підприємця за несення ним “тягаря ризику” [13, с. 15-16].

У жовтні 1998 року на Першій всеукраїнській науково-практичній конференції з проблем економічного ризику відбулося становлення нового

наукового напрямку дослідження в Україні, який отримав назву ризикологія. На конференції були визначені завдання, серед яких особливе значення має місце дослідження поняття “ризик”: від походження терміну (етимології), пояснення суті і змісту (онтології) до його пізнання та дослідження (гносеології) [6].

У сучасній західній економічній літературі розглядають дві теорії економічного ризику: класичну та неокласичну (рис. 1.).

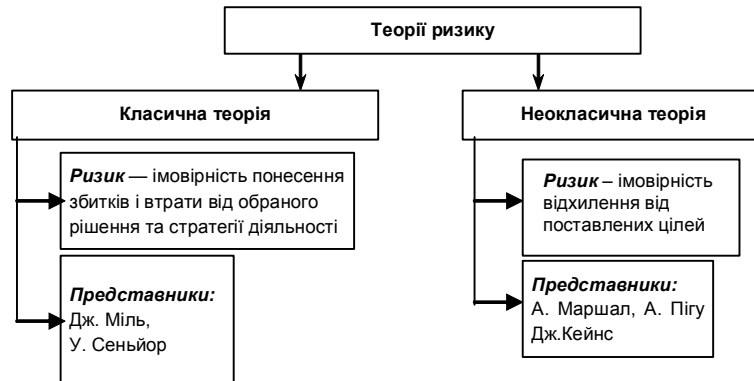

Рис. 1. Сутнісна характеристика теорій ризику

На думку С.М. Клименка та О.С. Дубрової [12, с. 100], істотний недолік класичної теорії полягає в обмеженості розуміння суті ризику та його економічного змісту. Відповідно до положень даної теорії ризик є чинником формування лише частини прибутку, а критики неокласичної теорії ризику наголошують на тому, що вона не враховує фактора задоволення від ризику, згідно з яким підприємець може піти на великий ризик.

У юридичному розумінні ризик відображає наявність факторів невизначеності в діях особи, що приймає рішення. З точки зору права, ризик починається там, де закінчується відповідальність згідно з угодою чи на інших підставах [11].

Ряд авторів виходять з того, що ризик це категорія об'єктивна, що дає змогу регулювати стосунки між людьми, трудовими колективами, організаціями та різними інституціями у соціально-економічному бутті. Прихильники об'єктивної концепції вважають, що ризик – це завжди загроза появи неприємних наслідків щодо яких невідомо, настануть вони чи ні [4, с. 29]. Досить широко висвітлено у науковій літературі її суб'єктивну концепцію. Найсуттєвіший внесок у її розвиток зробив В. Ойгензіт. Він виходив з того, що ризик завжди суб'єктивний, оскільки виступає як оцінка людиною вчинку, дій, як свідомий вибір з урахуванням можливих альтернатив [2, с. 21-22]. Суб'єктивна концепція зорієнтована на суб'єкт дій, враховує можливі наслідки, вибір варіантів поведінки, що тягне за собою накладення відповідних обов'язків чи уникнення їх. Оскільки, з позицій цієї концепції, ризик завжди пов'язаний з волею та усвідомленням його людиною, то він є, насамперед, вибором варіантів поведінки з урахуванням загрози щодо можливих несприятливих наслідків. Існує й погляд, згідно з яким ризик є суб'єктивно-об'єктивною категорією [14]. Таке твердження підтримують і група українських ризикологів на чолі з В.В. Вітлінським.

Визначення, що дали українські ризикологи В.В. Вітлінський та П.І. Верченко, ґрунтується саме на системному підході до категорії економічного ризику і вказує на необхідність аналізу впливу на об'єкти керування множини внутрішніх і зовнішніх чинників та надсистеми, а також ставлення до ризику суб'єктів господарювання (суб'єктів ризику). Згідно з даною концепцією економічний ризик – це об'єктивно-суб'єктивна категорія у діяльності суб'єктів

господарювання, що пов'язана з подоланням невизначеності та конфліктності в ситуації неминучого вибору. Вона відображає міру (ступінь) відхилення від цілей, від бажаного (очікуваного) результату, міру невдачі (збитків) з урахуванням впливу керованих і некерованих чинників, прямих та зворотних зв'язків стосовно об'єкта керування [5, с. 9].

У порівнянні з економікою, в природничих науках термін “ризик” частіше прирівнюють до терміну “загроза” (hazard). Різні автори розглядають терміни як синоніми або надають їм певного взаємозв'язаного змісту (ризик через загрозу) [9]. Це явище має важливе значення в теорії ризику, оскільки воно віддзеркалює взаємовідносини та протиріччя між суспільством, довіллям і новітніми технологіями. Суспільство, техніка разом або кожне окремо можуть бути джерелом загрози природного, соціального чи природно-соціального генезису.

Екологічні ризики, як зазначає У. Бек, значною мірою є ризиками для здоров'я, хоча було б зовсім неправильно зводити їх лише до цього [8, с. 292]. У загальному екологічні ризики можна звести до таких двох типів: 1) ті, що впливають на стан довкілля (наприклад, техногенні катастрофи з наслідками забруднення довкілля); 2) ті, що впливають на життя людей (природні лиха та катастрофи з їх соціальними наслідками для людей), або, іншими словами, ті, що проявляються у непоправній шкоді для життя рослин, тварин і людей.

Слід зазначити, що ризики першого типу безпосередньо або опосередковано впливають на життя рослин, тварин і людей, і, таким чином, входять до тих ризиків, що впливають на стан довкілля. Більш того, часто екологічні ризики, на відміну від виробничих чи професійних, неможливо локалізувати чи звести до певних груп населення. Для них, зазвичай, характерна тенденція до глобалізації.

У літературі зустрічаються різні визначення екологічного ризику. Найчастіше ці визначення зводяться до:

1) виникнення несприятливого для людини ефекту, який визначається як ймовірність виникнення цього ефекту за даних умов [8, с. 244];

2) оцінюваної ймовірності несприятливого результату для здоров'я чи життєдіяльності індивідуума, групи осіб, популяції під впливом того чи іншого чинника навколишнього середовища [8];

3) очікуваної частоти небажаних ефектів, що виникають від заданого впливу забруднювача (Рекомендації ВОЗ, 1978 р.);

4) ймовірності пошкодження, захворювання чи смерті за певних обставин; при цьому кількісно ризик виражається величинами від нуля, що відображає впевненість у тому, що пошкодження не буде нанесене, до одиниці, яка відображає впевненість у тому, що пошкодження буде нанесене, (Глоссарій Американського Агентства Охорони Навколишнього Середовища);

5) ймовірності несприятливих для життєдіяльності суспільства, в тому числі і для здоров'я населення,

наслідків будь-яких (спеціальних, постійних і катастрофічних) антропогенних або техногенних змін природних об'єктів і факторів [1].

Найкоротше з цих визначень – "можливість небезпеки, шкоди, втрати тощо" [1].

Головною проблемою наукового визначення поняття "ризик" є його комплексний характер, що вимагає залучення широкого кола вчених – представників багатьох напрямків науки. Саме тут вимагається застосування методів системного аналізу, врахування всіх факторів, що сприяють виникненню критичних ситуацій, і аналізу всіх наслідків, до яких вони можуть призвести [9].

Таблиця 1 Визначення терміну "Ризик", що існує в науковій літературі

Термін "Ризик"	Автори
Ризик – це усвідомлена небезпека виникнення в будь-якій системі небажаної події з певними в часі та просторі наслідками	А. Рагозін
Ризик – це частота реалізації "небезпеки"	В. Маршалл
Ризик – це ймовірність несприятливих наслідків та ймовірність того, що він викликати страждання протягом життя	Дж. Фіксел
Ризик – це величина, що визначається як добуток величини події на міру її можливості	Е. Мушик, П. Мюлер
Ризик – ймовірність втрат, що можуть бути встановлені перемноженням ймовірності (частоти) негативної події на величину можливого збитку від неї	У. Роуї
Ризик – це ймовірнісна міра можливості реалізації небезпеки у вигляді певного збитку в штучно створеній діямі суб'єкту ситуації	Є.С. Дзекцер

Всі ці автори пропонують такі визначення поняття "ризик", що достатньою мірою відповідають широкому колу екологічних та еколого-економічних завдань і віддзеркалюють його сучасний зміст (ризик через загрозу) [9].

Очевидно, що при нинішніх масштабах виробництва економіка та екологія тісно пов'язані, розуміння та здатність управління якими стає все більш важливим зростанням виробництва. Те, що економіка, тобто виробнича діяльність людей, породжує екологічні проблеми, потенційно здатні переростати в екологічні кризи, стало зрозумілим кілька десятиріч назад, а зараз це вже видно неозброєним оком [8, с. 408]. Отже, ці дві сфери людської діяльності зливаються у потужний фактор, що безпосередньо і прямо впливає на людство у глобальному масштабі.

Окрім того, відбувається і зворотній процес взаємовпливу: з'явилися і економічні проблеми, породжені екологією, потенційно здатні переростати в економічні кризи, якщо не для держави в цілому, то для окремих районів. В Україні таким прикладом є Чорнобиль. Вражені радіацією регіони першої та другої зони стали непридатними для проживання. Переселення маси людей, ліквідація екологічної загрози, відтворення середовища проживання "викачує" із державного бюджету колосальні кошти, які відволікаються від потреб громадян і економіки всієї держави. І в такому аспекті потерпілими від катастрофи є всі громадяни, вся країна, які понесли, несуть і ще довго нестимуть величезні економічні, соціальні і культурологічні збитки [7].

Значна частина екологічних ризиків виникла з розвитком виробничих сил (наприклад, радіоактивність, шкідливі і навіть отруйні речовини у повітрі, воді, продуктах харчування, і пов'язані з цим короткочасні та довготривалі наслідки у рослин, тварин і людей). Часто вони викликають незворотні процеси (викликаючи певні захворювання та збільшуючи смертність), будучи, як правило, невидимими і проявляючись лише у знанні про них – науковому чи ненауковому. Тобто ґрунтуються екологічні ризики на причинних (каузальних) інтерпретаціях. Саме за допомогою знань вони можуть змінюватися, збільшуватися чи зменшуватися, драматизуватися або недооцінюватися. Таким чином, як зазначає У. Бек, ризики відкриті для соціальних дефініцій [8, с. 243].

Зі зростанням екологічних ризиків виникають і соціально небезпечні ситуації. У певному розумінні вони є наслідком соціального розшарування внаслідок екологічного чинника: проживання, роботи чи відпочинку у екологічно

несприятливих умовах, вплив на них економічних та фінансових ресурсів, вплив на здоров'я. З часом екологічні ризики починають впливати не лише на відносно сторонніх людей, але і на тих, хто займається виробництвом і отримує від нього економічну вигоду – проявляється ефект бумеранга, від якого не захищені всі верстви населення. У даному випадку мова йде про екологічні небезпеки, що загрожують не лише здоров'ю, але і легітимізації статусу і прибутку: ризики, пов'язані з модернізацією суспільства, що викликають знецінення і відчуження екології.

Еколого-економічні ризики значною мірою є ризиками цивілізації, пов'язаними з необмеженими людськими потребами. Оскільки еколого-економічні проблеми набувають нового глобального значення (навіть політичного), то часто не враховуються екологічні реалії, а керуються лише політико-економічною доцільністю.

Соціально визнані екологічні ризики несуть у собі своєрідний політичний детонатор: те, що досі вважалось аполітичним, стає політикою усунення самих причин процесу індустріалізації. Наразі громадськість і політика починають вмшуватись у "заповідну" сферу виробничого менеджменту – планування, технічне забезпечення, рівень підготовки спеціалістів тощо. При цьому мова йде не про публічну суперечку щодо визначення ризиків, не лише про наслідки господарської діяльності для здоров'я людини і природи, але і про вторинні соціальні, економічні і політичні наслідки. Крім того, через повідомлення про аварійні ситуації, хімічні забруднення тощо у суспільстві виникає, як відмічає У. Бек, політичний потенціал катастроф, захист від якого може призвести навіть до реорганізації влади [3].

Шкідливість впливу господарської діяльності людини на життя та здоров'я людей напряму та опосередковано, через несприятливий вплив на навколишнє природне середовище, відомі досить давно і носять глобальний характер. Особливо ці зміни відображаються на адаптаційно-компенсаторних можливостях організму, що, в результаті, призводять до втрати здоров'я, інвалідності чи навіть смерті людини [9]. Загибель та інвалідизація населення накладе суттєвий відбиток на економіці держави в цілому. Це проявляється у збільшенні розміру соціальних виплат, що, в свою чергу, впливає на зменшення ВВП і стосується таких економічних категорій, як продуктивні сили, а відповідно і елементів суспільного відтворення, виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Зниження кількості здорового і працеспроможного населення внаслідок екологічних катастроф економічного характеру призводить до змін не тільки економічного плану (збільшення лікарняних, пенсійних та страхових виплат, оплати переселення із зон техногенного лиха тощо), але до соціальних наслідків (зміна соціального статусу населення, додаткове навантаження при ліквідації наслідків техногенного впливу, реструктуризація інфраструктури при переселенні).

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, на даному етапі розвитку суспільства поняття економічного, екологічного та соціального ризиків тісно взаємопов'язані і розгляд окремої взятої ланки економіко-еколого-соціальних ризиків при прийнятті управлінських рішень може призвести до катастроф, зумовлених іншими (неврахованими) чинниками цього інтегрованого явища. А прийняття до уваги всіх аспектів і параметрів цієї складної системи при вирішенні поставлених завдань призведе до позитивного синергетичного ефекту у всіх цих галузях. Подальшим кроком наших досліджень є розробка універсального поняття еколого-економічного ризику, прийняттого для будь-яких процесів і систем та розробка механізму попередження або зменшення негативних наслідків економічної діяльності суспільства в еколого-соціальной сфері.

Список використаної літератури:

1. *Андрейцев В.А.* Екологія і закон: Екологічне законодавство країни. Книга 1 / В.А. Андрейцев. – К.: Юрінком Інтер. – 1997. – С. 41. 2. *Балабанов И.Т.* Риск – менеджмент / И.Т. Балабанов. – М.: Финансы и статистика. – 1996. – 192 с. 3. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек – М.: прогресс-Традиция. – 2000. – 384 с. 4. *Вітлінський В.В.* Економічний ризик: ігрові моделі: Навч. посіб. / В.В. Вітлінський, П.І. Верченко, А.В. Сігал, Я.С. Наконечний. За ред. д-ра екон. наук, проф. В.В. Вітлінського. – К.: КНЕУ. – 2002. – 446 с. 5. *Вітлінський В.В.* Аналіз, моделювання та управління економічним ризиком Навч. посіб. / В.В. Вітлінський, П.І. Верченко. – К.– 2000. – 287 с. 6. *Вітлінський В.В.* Перша Всеукраїнська науково-практична конференція з проблем економічного ризику // В.В. Вітлінський, Л.В. Колобова.

Фінанси України. – 1999. – С. 130–132. 7. Всебічна оцінка ризиків внаслідок аварії на ЧАЕС / Український радіологічний учбовий цент. – К. – 1998. – С. 1. 8. *Дурдинець В.В.* Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф Кол. моног. / В.В. Дурдинець, Ю.І. Наєнко, Ю.О. Привалов. – К.:Стилос. – 2001. – 497 с. 9. *Качинський А.Б.* Серія "Екологічна безпека" Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення / А.Б. Качинський. – 2001. – режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/Kachin/index.htm>. 10. *Клапків М.С.* Питання етимології економічного ризику / М.С. Клапків. Фінанси України. – 2001. – № 4. – С. 14–20. 11. *Клапків М.С.* Страхування фінансових ризиків (Монографія) / М.С. Клапків. Тернопіль: Економічна думка, Карт-бланш. – 2002. – 570 с. 12. *Клименко С.М., Дуброва О.С.* Обґрунтування господарських рішень та оцінка ризиків: Навч. посібник. / С.М. Клименко, О.С. Дуброва. – К.: КНЕУ.– 2005. – 252 с. 13. *Старостіна А.О.* Ризик – менеджмент: теорія та практика: Навч. посіб. / А.О. Старостіна, В.А. Кравченко. – К.: ІВЦ "Видавництво "Політехніка"". – 2009. – 200 с. 14. *Черкасов В.В.* Проблемы риска в управленческой деятельности: Моногр. / В.В. Черкасов. – М.: Рефл-бук; К.: "Ваклер". – 1999. – 288 с.

ЗАЛЕВСЬКИЙ Роман Антонович – здобувач Житомирського національного агроекологічного університету

Наукові інтереси:
– радіоекологія;
– дослідження важких металів

КНЯЗЄВА Ольга Павлівна – аспірант без відриву від виробництва Житомирського національного агроекологічного університету, асистент кафедри комп'ютерних технологій і моделювання систем

Наукові інтереси:
– управління еколого-економічними ризиками сільськогосподарських підприємств